

СОНЕТ ЖАНРЫНДАГЫ ЭРНИС ТУРСУНОВДУН ИЗДЕНУУ ЧЕБЕРЧИЛИГИ

Ар бир эл дүйнөнү көркөм чагылдыруу үчүн өздөрүнүн поэтикалык туруктуу формаларын иштеп чыгышкан. Эгерде батыш адабиятынын салттарына кайрылсак, бул - триолет, вириле, секстина, рондо ж.б., Иран поэзиясында газель, япон поэзиясында - танка. Бирок бул туруктуу формалар бир элдин эле көркөм энчисинде калган жок, тескерисинче, кеңири тароого мүмкүнчүлүк алышкан. Туруктуу формалардын арасынан көпчүлүк калемгерлер тарабынан өтө терең өздөштүрүлүп, масштабдуу жайылып, кылымдар бою окурмандарды тамшандырып келе жаткан сонет болуп саналат.

Сонет - (итал. «көтөрүңкү ыр» он төрт саптан турган көбүнчө абба-абба-ввг-ддг) формасында уйкашкан төрт саптан турган эки ыр (катрен) жана үч саптан турган эки ыр (терцет) түзгөн 14 саптуу туруктуу ыр формасы болуп эсептелинет [1].

Ал эми өзүбүздүн төл адабиятыбызда М.Борбугулов «Адабият теориясы» деген эмгегинде форма жөнүндө мындайча жазат; «Сонет (итальянча- шылдыроо, шыңгыроо) -он төрт саптан турган, башкача айтканда, бир өлчөм менен жазылган жана белгилүү тартипте уйкашкан ыр. Уйкаштык схемасы: абба-абба-ввг-ддг) бул схеманын өзгөргөн учурлары да болот [2].

Салт формасынын композициялык түзүлүшү, ички мазмундагы карама-каршылык тезис-антитезис-синтез диалектикалык кубулушу анын поэтикалык магиясын, касиетин күбөлөп тургандыктан, «Поэтикалык искусствосунун» автору Буало «Безупречный сонет один стоит длинной поэмы» -десе, сынчы жана акын Сент-Бев: «Идея в сонете – это капля эссенции в хрустальной слезе» - деген. Ал эми И.Бехер сонеттин татаал мүнөзүнө «Сонет можно назвать шахматами поэтических форм. Сонет олицетворение поэтической мудрости»-деген жогору баа берген.

Кыргыз окурмандары Петрарканын, Дантенин, Шекспирдин, И.Бехердин, Гётенин, Л.Украинканын, М. Рильский-дин сонеттери менен К.Ырсалиев, Э.Турсунов, С.Жусуев, Т.Байзаков, А.Аширов, Т.Уметалиев, Ж.Бекниязов, Ж.Мамытов, К.Жэналиевдердин котормолору аркылуу таанышышты.

Улуу Шекспирдин мыкты сонеттери-нин кыргыз тилине которулуп кириши, биринчиден, сонет формасына кызыгуу жөн эле тийип-качуу эмес, а мыйзамченемдүү көрүнүш катары белгиленсе, экинчиден, кыргыз акындары үчүн чоң таасир бергендигин баса көрсөтсө болот.

Мезгил өткөн сайын кыргыз поэзиясы өсүп-өнүгүп отуруп, көп жетишкендик-терге ээ болгон. Муну менен бирге кыргыз профессионал жазма поэзия айдынында сонет формасы да акырындап өнүктү.

Башка акындардын сонеттери адабий сыныбызда дээрлик сөз кылынбаса, Э.Турсуновдун сонеттик лирикалары сындын көңүлүн өзүнө бурду. Сынчы К.Эдилбаев акындын изденүүсүнө байкоо жүргүзүп келип, сонет табияты бир кыйла эстетикалык деңгээлде табигый түрдө билгичтик менен ачылгандыгын белгилеп, «композиция-лык курулуш законченемдери да инди-видуалдуу белгилерге ээ болгон» - дейт [3].

Эрнис Турсуновдун «Жаштык жана махабат» деген тогуз сонетинде англиялык сонет формасына таасир-ленип жазган. Э.Турсуновдун сонеттери төрт саптуу үч ырдан туруп жыйынтыктоочу эки саптан түзүлөт, абаб-ввгг-дждж-зз уйкаштыгында уйкашкан. Бул тогуз сонете акын аты айтып тургандай эле өтүп кеткен жаштыгы жөнүндө, сүйүүнүн тазалыгын ырдаган.Өзүнүн элүү жашка келгенин акын алтынчы сонетинде мындайча жазган.

Мен элүүгө келем деген эмесмин, (а)

- Мезгил өзү алып келди жетелеп. (б)
Жүрө бергем гүлүн искеп белестин,(а)
Жүрөгүмдөн жыты али кете элек. (б)
Кырк тогузда тура берсе не болмок,(в)
Кырдан ашып келдим мен да айла жок, (в)
Сыр чечпейбиз жаш кезектей жер болжоп, (г)
Сый дебесе улгаюдан пайда жок. (в)
Эч кенебей тамак ичип, уктаган, (д)
Элүү деген эң эринчээк жаш болот,(е)
Сүйүү суу, жүрөгү муз, таш болот. (е)

Жар колтугу колтугумдан чыкпаган, (ж)
Жаштыгымды уурдап алдың ыптадан. (ж)

Акындын бул сонетинин экинчи ырынан көрүнүп тургандай, уйкаштыгы аксак уйкашта, акын анын негизинен англиялык сонеттин формасында иштеген.

Акындын поэтикасы- көркөм боектуу сүрөттөмөлөрдү мол колдонгонуна байланыштуу, «Аба жиреп шукшурулган бир кушмун», «Ителгиче бүркүттү тээп ыргытып», «Байгеге чабылгандай жүз тулпар», «Бир ак кууга айлангандай үч шумкар», «Балын татып каларымда бактынын, батынтпады элик мисал сактыгың» деген сыяктуу саптар жана пайдаланылган метафора, салыштыруу-лар сонеттердин эстетикалык көркүн ого бетер арттырып турат.

Лирикалык каарман бардык турмуштук, жаратылыштын көрүнүштө-рүнө ички бай, назик, таза сезими менен жандуу аралашып кетет. Ал үчүн жашоого кайдыгер карап, элеңдеп - селеңдеп коркуп,» таш бакача көп жашап, жер үстүндө жүргөнчө, ителгиче бүркүттү тээп ыргытып, асманда сызып жүргөн артык.

- Жүз элүү жыл кумурска жеп,курт жутуп,
Жүргүчөктү ташбакача таштарда,
Ителгиче бүркүттү тээп ыргытып,
Күрөш менен жашабаса ким эгер,
Күн көргөнү санда жок деп биле бер!
(«Бүркүттү тээп ыргытып»)

Акындын сезимтал жүрөгү табият менен жан бирге, табиятсыз ал күүлөнбөгөн комуз сыяктуу. Анын кооздугун, сулуулугун поэтикалык көз караш менен карай билген лирикалык каармандын жан дүйнөсүнүн тазалыгын сонеттер күбөлөп турат.

Бул тоолордо эң биринчи таң атат,
Бул тоолордо эң акыркы күн батат.
Илбирс кууп, элик эргип баратат,
Илбээсиндер кыйкырышып таң атат.
Тоо койнунда жырткыч менен ойногон,
Тоо баласы кыргыз деген мен болом!
Бул тоолордо суу менен таш согушат,
Булак ыргыйт ташты жарып оргуштап.
Ат агызат төмөн жакта алп дайра,
А мен аны ойноп ичкем кочуштап.
Тирүүлүктүн суусунуна тойбогон,
Тирикарак тоо баласы мен болом.

(«Тоо баласы мен болом»)

Э.Турсунов сонет формасында өтө көп ырларды жазды. Албетте, анын чыгармачылыгына Шекспирдин сонете-рин которуу чоң мааниге ээ. Ошол себептүү ал англиялык сонетке жакын келет. Бирок акын катрендерде болсун, терцеттерде болсун уйкаштыкты ээн-эркин эле уйкаштыра берет да, англиялык сонет формасынан четтеп кетет. Ошону менен бирге сынчы К.Эдилбаев анын эң биринчи сонеттерине берген баасындай тезис-антитезис гана болуп, уланбай, чыгармачылык эволюцияга жетишүүсү болбой калган.

Ал минтип жазат, «Маселен, Э.Турсуновдун сонеттериндеги уйкаштар табигый жана так, бир калыптагы мелодикага ээ, айтылчу ойдун тезиси бара-бара антитезис менен алмашылбайт, тескерисинче, тезис айтылат да ал акыркы эки сапка чейин өнүктүрүлөт жана синтезге өтөт. Мунун бары туюнтуу каражаттары менен ыкмаларын чебер өздөштүрүүгө, ага жетишүүгө кылган акындын текке кетпеген далалаты» [4].

Акындын «Бийиктик» (1973) китебинде 46 сонет, «Чексиз сүйүүдө» (1983) 99 сонет орун алган.

«Бийиктик» жыйнагындагы сонет-терге келсек, анда акын өмүр, өлүм, сүйүү, тагдыр, табият тематикаларына кайрылат.

Акындын лирикаларындагы көркөм боектордун түрлөрү түрдүү, ошол үчүнбү автордун калеминен жаралган саптар бири-бири менен эч кысталышпай табигый ыкташып, уйкашып турат. Сырткы уйкаштары элпек, ички ыргактары так, муундары тегиз, уңгулуу, ыр саптарын аллитерация, ассонанс, рефрендер коштоп, ийкемге келтирип, жагымдуу көрк бериши, өзүнчө стилге ээ. Ошону менен бирге саптардын мазмунуна терең поэтикалык ой камтылган.

Чакан ырдан логикалык жыйынтык чыгаруу кылдат устаттыкты талап кылат. «Кыскалык-таланттын синдиси» деген кеп бар. Ырлардын кыскалыгы, логикалык жыйынтыгы, философиялык жалпылоосу сонеттеринин артыкчылыгы.

Элде сөз бар: «Ачуу душман, акыл дос»

Эс токтотуп акылыңа акыл кош.

А болбосо ак жеринен каралап,

Апат кылаар жүрөгүңө жакын дос.

Жакшы сөздөн адам кайра тирилмек,
Жалбырактай бүрдөп турар дирилдеп,
Ачууң менен таттуу өмүрдү булгаба,
Ансыз деле жашың калды бириндеп.
Гүл сабагын кармап туруп ойлоном,
Гүлгө неге жүз жыл берип койбогон?
Асылдарды азуусуна кыстарып,
Арбын жашайт сойлогон да, жойлогон.
Ажал бизди ылгап алса мейли эле,
Антпеген соң, аалам батсын пейлиңе.

(Акылыңа акыл кош)

Акындык жашоо кредосу Адам деген толук маанини алып жүрүү. Бирок, бул өтө кыйын, анткени, өзүнчө жыргап-куунап жашап жатсаң, көрө албастар, ичи тарлар, көңүл ооруткандар, тоскоол, жолтоо болгондор пайда болот. Акын бир сонетинин эки катренинде мындай дейт.

Сактарсың чагылгандан, добулдан,
Сакаярсың чаккан жылан заарынан.
Сабыркаба көчкөн ташка согулсаң,
Сакта дегин, адамдардын каарынан!

Өтөт кырсык, өтөт оору, жөтөлмөй,
Өтөсүңөр кирген суунун шарынан,
Санаа кайгы, өлүм келсе-көтөрмөй,
Сакта дегин адамдардын каарынан.

Э.Турсуновдун сонеттеринде кели-шимдүү аялдын образы, сүйүү маселеси бир топ эмоциялык сезим менен тартылат. Акындын сулуулукка өтө берилүүсү, аны ыйык, бийик, кымбат көрүшү сонеттерде жаңырат.

Сулуу көрдүм сууга келип чөмүлгөм,

Сууда туруп чачын жазды өрүлгөн.
Эрки менен кулач уруп, шапшынып,
Элик мисал эл ичнен бөлүнгөн.

Сулуу көрдүм далай ирет өмүрдөн,
Суудагысы... Чыкпай койду көңүлдөн.
Олоң чачы ай далыга төгүлгөн.
Ошол тапта бакыт болуп көрүнгөн.

Ардактаган сүйүүсүндөгү лирикалык каарманды эң бир укмуш сыйкырдуу кереметке теңейт, анын сырдуу касиетине, албырган нуруна таазим этет.

Ал эми акындын «Чексиз сүйүү» жыйнагындагы 99 сонетке келсек, дароо эле бизге сынчы К.Эдилбаев төмөн-дөгүдөй пикири менен эскерткендей болот:

Сонет формасындагы, сегиз, төрт саптардан турган көпчүлүк ырлар автордун мындан беш жыл мурда жарык көргөн. “Бийиктик” аттуу лирикалар жыйнагынын түздөн-түз уландысы, акындын бул тараптагы изденүүлөрүнүн жаңы баскычы, жогорулашы экенин айкындай албай турушу да жашырын эмес» [5].

Албетте, тематикалык жактан алсак, мурдагы эле өмүр, өлүм, кубаныч, кайгы, сүйүү, айрылуу жана башкалар чагылдырылат.

Баштан жигит далай күндү кечирээр,
Балким жиги так жеринен кесилээр.
Кылыч белден кыны менен чечилээр,
Кыя чаппай мизи сынаар, кетилээр.
Ошондо да колтук ачпайт жигиттик,
Ошол го дейм жигиттеги бийиктик.
Балким досуң душманыңа сатылар,
Балким жүзү жалгыз сага катылар.
Калыс чыкпай чындык дарга асылар,
Кайран жигит караңгыда атылар.
Ошондо да тизе бүкпөйт жигиттик,
Ошол го дейм жигиттеги бийиктик!

Акындын 99 сонетинин жазылышы эле кыргыз поэзиясы үчүн фактылык чоң көрүнүш.

Э.Турсунов бул сонеттери менен көркөм жаңылык ачып жибербесе да, К.Эдилбаев айткандай, мурдагы басканын кайра басууга туура келсе да акындын изденүүсү бар.

Жалпылап айтканда, Э.Турсунов сонет формасын кыргыз поэзиясында салтка айландырууда, орун-очок алышына көп күч жумшаган.

Эрнис Турсунов өз принциби, өз почерки, өз ыкмасы, дүйнөгө өз көз карашы бар акын.

Демек, ал адам менен адамдын, адам менен коомдун, адам менен жара-тылыштын карым-катышын өз түшүнү-гүндө, өз стилинде, өз үнүндө ачкан. Биз түбөлүктүү тема деген турмуштук көрүнүштөр бөтөнчө ракурста каралып, кооз боекторго сугарылган.

Адабияттар

1. Словарь литературоведческих терминов /Составители Тимофеев.Л.И., Тураев С.В. -М.: Просвещение, 1974, 364 с.
2. Борбугулов М. Адабият теориясы. –Бишкек: Шам, 1996, 450-б.
3. Эдилбаев К.Сөз тагдыры.-Фрунзе: Кыргызстан, 1981,62,63-б.б.